

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Din Sosyolojisi Bağlamında Ahmet Midhat Efendi'nin Beş Hikâyesinde Kilise ve Caminin Sosyolojik Analizi

Sociological Analysis of Church and Mosque in Five Stories of Ahmet Midhat Efendi in the Context of Sociology of Religion*

Mehmet Fetih YANARDAĞ

Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
fyanardag@hotmail.com
Orcid ID: 0000-0001-9903-542X

Azize BATI

Bilim Uzmanı, Bağımsız Araştırmacı
batiazize284@gmail.com
Orcid ID: 0000-0003-3606-9707

Öz: İnsan doğasının bir parçası olan ve varoluşuyla birlikte doğan inanma ihtiyacı tarih boyunca farklı şekillerde yorumlanmıştır. Din ve inanç olgusu bireysel bir niteliğe sahip olmasının yanı sıra toplumsal hayatın kaidelerini ve değerlerini belirli bir nizamla kavuşturur. Din sosyolojisi, insanlık tarihi boyunca dinlerin ve dini yapıların hayatı yansımasını inceleyerek din ve toplum diyalektiğini inceler. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bekasını korumak için yapılan siyasi ve sosyal reformlar toplumsal hayatı birçok yönden etkiler. Modernleşme ile birlikte toplumsal değerlerin zedelenmesi ve geçmişle olan kadim bağların sarsılması farklı coğrafyalarda yaşayan toplumların dini müesseselere bakışını değiştirmiştir. Bu dönemde Batı'da Hıristiyan olan toplumlarda din adamlarının ve dini kurumların eleştirilmesi, Doğu'daki toplumların ise kendi medeniyetinin esasını oluşturan İslami değerlere yabancılaşması din kavramını iki farklı şekilde yorumlayan insan tipini meydana çıkarmıştır. Ahmet Midhat Efendi on dokuzuncu yüzyılda yazdığı hikâyelerde semavi dinlerin toplum içerisindeki yerini ele alarak insan ve din ilişkisini irdeler. Hikâyelerinde İslâmiyet ile Hıristiyanlık dinlerinin birey ve toplumun sosyal hayatındaki izdüşümünü verirken dini inanışlarla ilgili bilinçli bir tutum sergiler. Bu çalışmada; Ahmet Midhat Efendi'nin yazmış olduğu Ana-Kız, Çifte İntikam, Diplomalı Kız, İki Hud'akâr ve Çingene hikâyelerinde dini mekânlar olarak kilise ve caminin insan hayatı üzerinde yarattıkları etkiler din sosyolojisi bağlamında incelenmiştir. Hikâyelerden tespit edilen örneklerle makalenin kapsamı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Midhat Efendi, hikâye, din sosyolojisi, kilise, cami.

Abstract: The need to believe, which is a part of human nature and arises with existence, has been interpreted in different ways throughout history. In addition to having an individual quality, the phenomenon of religion and belief brings the rules and values of social life to a certain order. The sociology of religion examines the dialectics of religion and society by examining the reflection of religions and religious structures on life throughout human history. The political and social reforms made in the nineteenth century to protect the survival of the Ottoman Empire affected social life in many ways. The damage to social values and the shaking

* Bu makale; "Tanzimat Dönemi Hikâyelerinde Din ve İnanç Algısı" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Geliş Tarihi:16.09.2024

Kabul Tarihi:03.12.2022

Yayın Tarihi:31.12.2024

Atıf: Yanardağ, M.F. & Bati, A. (2024). Din sosyolojisi bağlamında Ahmet Midhat Efendi'nin Beş Hikâyesinde kilise ve caminin sosyolojik analizi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), 1266-1273. Doi: 10.33437/ksusbd.1551060

---

of ancient ties with the past along with modernization changed the perspective of societies living in different geographies towards religious institutions. During this period, the criticism of clergymen and religious institutions in Christian societies in the West and the alienation of societies in the East from Islamic values that formed the basis of their own civilization gave rise to two types of people who interpreted the concept of religion in different ways. Ahmet Midhat Efendi examines the relationship between man and religion by addressing the place of divine religions in society in the stories he wrote in the nineteenth century. While presenting the reflection of Islam and Christianity on the social life of individuals and society in his stories, he exhibits a conscious attitude towards religious beliefs. In this study; the effects of churches and mosques as religious places on human life in the stories of Ana-Kız, Çifte İntikam, Diplomalı Kız, İki Hud'akâr and Çingeneler written by Ahmet Midhat Efendi were examined in the context of sociology of religion. The scope of the article was determined with the examples determined from the stories.

Keywords: Ahmet Midhat Efendi, story, sociology of religion, church, mosque.

GİRİŞ

Fert ve cemiyet ilişkisinden doğan ve ilk kez Auguste Comte tarafından kullanılan 'Sociologie' kavramı toplumsal hayatın belirli bazı konularını derin bir şekilde ele alarak bireyin yaşamına etkisini tespit eder. İnsanın her an çevresindeki her şeyle iletişim ve temas halinde bulunması ve bunun kendi kimliği üzerinde etkileri görülmesi toplumdaki yerine bağlıdır. Tarih boyunca kolektif yaşam sebebiyle ortaya çıkan kurallar insanların toplum içerisindeki davranışlarını, hayata bakışlarını ve inançlarını etkilemiştir. Sosyoloji bilimi insanın toplum içerisinde sahip olduğu ödevlerin etkilerini inceleme alanına alır. "Sosyoloji, insanlığın geçirdiği evrim hakkında fikirler verir ve böylelikle insanı geniş görüşlü yapar" (Topçu, 2001: 25). İlk insandan günümüze kadar bireylerin toplu yaşaması doğal bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. İnsanlığın değişim ve gelişim süreci boyunca geçirdiği evrimin her dönemde farklılaşması sosyal yaşamın etkisinden kaynaklanır. Toplumsal kaideler zaman içerisinde insanların sahip olduğu fikirlerin değişmesine neden olur. Sosyoloji, zaman içerisinde değişen insanlığı inceleyerek toplumsal hayat döngüsünde etkili olan koşulları ele alırken diğer bilimlerden yararlanır. Böylelikle bireysel hayat faktörünün toplumsal hayat üzerindeki yansımaları irdelenirken kolektif yapıları oluşturan ve etkileyen durumlar tespit edilir. Aile dinamikleri, hukuk kaideleri, din olguları ve sanatsal çalışmalar toplum nezdinde tarihsel süreç içerisinde geçirdikleri değişimler birey-toplum ilişkisi açısından ele alınır. Sosyolojinin antropoloji, tarih ve felsefe gibi bilim dallarıyla ilişkisinin yanı sıra insanın doğasına ve kâinata açılan pencere niteliğini taşıyan edebiyat sahasıyla da bağı bulunmaktadır.

Din-insan ilişkisi geçmişten günümüze kadar edebiyat sahasında verilen eserlerin oluşumuna etki eden bir faktör olmuştur. Örneğin din ve inanç unsurları birçok esere konu olmakla birlikte birey, toplum ve din üçgeninin önemi, Ziya Gökalp tarafından izah edilir. "Türk sosyolojinin kurucusu sayılan Ziya Gökalp de insan ve toplum hayatında dinin, inançların ve din duygusunun önemli olduğunu söyler. Ziya Gökalp, İstanbul Darülfünununda, kurucusu olduğu sosyoloji kürsüsünde ilk dersini dine ayırır. Bu da inanç konusunun, toplumların hayatında önemli bir yeri olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir" (Timur, 2009: 2093). Edebi eserlerini kaleme alırken sanatının yegâne malzemesini insan olarak kabul eden sanatçılar yaşadığı çağın tanığı olarak yazdıklarıyla dönemin sosyolojik yapısını aydınlatırlar. Din sosyolojisi dinlerin insanlık tarihinde nasıl teşekkül ettiğini ve din-insan ilişkisini inceleyen sosyoloji biliminin özel koludur. Din ve dini müesseselerin insanlar üzerindeki etkisi her toplumda farklı şekilde görülmektedir. Mehmet Taplamacıoğlu din sosyolojisini kısaca şu şekilde izah eder: "Dinî toplumu, dinî ve toplum ilişkilerini ve dinî grupları inceler" (Taplamacıoğlu, 1983: 110). Din sosyolojisi bireysel hayatın bir parçasını oluşturan inanma ihtiyacı toplumda yarattığı etkiyi ele alır. İlk insandan günümüze kadar gelen süreç içerisinde her toplumu bir arada tutan değerler var olmuştur. Din olgusu insanla birlikte doğan ve bireysel ihtiyaçların manevi boyutunu karşılayan bir kurumdur. İnsanlığın var oluşuna dayanan kolektif yaşama biçimi inanç sistemlerinin oluşumunu asırlar boyunca etkilemiştir. "Din duygusunun insanda fitraten mevcut olduğunu Jul Simon, Prof. Dr. Jung, Prof. Henri Frederic Amyel, Moris Zastrof ve Bünyamin Konstand kabul etmişlerdir. Mağarada yaşayan vahşiden en uygar insana kadar her kişi kendine göre yüce bir varlığa inanmıştır. Bu, her insanda ulûhiyet fikrinin doğuştan varlığını, dolayısıyla aynı kaynağa dayandıklarını gösterir" (Kahraman, 1999: 53). Kâinatın eşsiz düzeni insanı tefekküre sevk ederken bu düzeni sağlayan ve devam ettiren bir yaratıcının

olduğunu da idrak ettirir. Toplumu oluşturan bireyler ise geçmişten günümüze inandıkları değerler etrafında birlik ve beraberliklerini sürdürüp varlıklarını korumaya çalışırlar. Asırlar içerisinde insanların dini inançları farklılaşsa da daima ortak manevi rehberleri olan ve kutsal gördükleri inanç esasları etrafında birleşmişlerdir. Tek Tanrı inancına sahip olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in yanı sıra yeryüzündeki farklı coğrafyalarda çeşitli inanç sistemlerinin devam ettirildiği görülür. Din kavramı tarih boyunca farklı şekilde izah edilmiştir. "Din, toplumun minyatürleşmiş modelini veren bir kurumdur. Dinî âyinler (rites) ise, toplumun içinde yaşayan insanların, zaman zaman kendi yapılarının sosyal 'anayasa'sını hatırlatmalarını mümkün kılan bir toplum değerleri doğrulamasıdır" (Mardin, 1993: 47). Durkheim din ve ibadetlerin insanların ortak kabullerinden oluştuğunu vurgularken dinin kaynağını sosyolojik açıdan kutsal fikrinin oluşmasına bağlar. Durkheim'in yanında yetişen Henri Hubert ise dini "Kutsal nesnenin yönetimi" (Tiryakioğlu, 1998: 209) olarak tanımlar. İnsan doğal koşullarda zihin dünyasında çözemediği durumlar olduğunda üstün bir gücün varlığına inanma gereği duyar. Din unsuru için tarih boyunca birçok filozof ve düşünür farklı izahlar yapmışlardır. Din, ilk insanla birlikte tarihin bütün evrelerinde toplumların belirli bir disiplin içerisinde varlıklarını sürdürmelerini sağlarken insanın hem düşüncelerine hem de davranışlarına yön veren bir unsurdur. Dini inanışlar bireyin mana dünyasında karşılık bulurken toplumların manevi boyutuna etki eden bir unsurdur.

Ahmet Midhat Efendi'nin Nazarında Din ve Toplum Diyalektiği

Tanzimat döneminde çağdaşları arasında en çok eser kaleme alan ve 'Yazı Makinesi' unvanıyla Türk edebiyatı sahasında bilinen Ahmet Midhat Efendi hikâyelerini eğitici bir üslupla kaleme almıştır. O, hikâyelerinde on dokuzuncu yüzyılda bireyin yeni bir kimlik olarak gördüğü Batı dünyasının yaşantısını verirken, Avrupalı hayat tarzının da geleneklerine bağlı olan Osmanlı toplumunun üzerindeki etkisini, iki farklı perspektiften vermiştir. Hikâyelerinde modernleşme çatısı altında toplumun benimsediği yeniliklerin iyi yahut kötü taraflarını farklı görüşte olan kahramanlarla okuruna aktarır. Ahmet Midhat'ın amaçlarından birisi de millî değerler çerçevesinde yüzyılın getirdiği yenilikleri yazdığı eserlerle topluma benimsetmek ve Osmanlı medeniyetinin gerilemesine neden olan faktörleri eleştirmektir. "Sosyal fayda peşinde koşan bir yazar olarak Ahmet Midhat'ın hikâye ve romanda ulaşmaya çalıştığı hedef, Türk halkında 'çağdaş medeniyete uymayan düşünüş ve yaşayış tarzını değiştirmektir. Bunun içindir ki hikâye ve romanlarında dikkatini en çok topladığı noktalar; bâtil inanışları ve zararlı âdetleri tenkid, okuyucuya Batı'nın pozitif dünya görüşü hakkında bilgi vermek" olmuştur (Akyüz, 2000: 72). Ahmet Midhat Efendi toplumda kabul görmüş zararlı âdetleri eleştirirken eğitici kimliğiyle insanları bilinçlendirir. Onun hikâyelerinde geleneksel hayatın izleri ve Batılılaşmanın etkileri bir arada görülür. Ayrıca toplum içerisinde bağlı kalınan zararlı alışkanlıkları eleştirel bir dille ele alırken Batılılaşmayla birlikte yüzyılda yayılan akılcı düşünme sisteminin önemini vurgular.

Osmanlı Devleti'nin dağılma süreci yaşadığı on dokuzuncu yüzyılda, bireysel ve toplumsal hayatta birçok değişim meydana gelir. Devletin bekasını korumak amaçlı yapılan siyasi reformlar ve ıslahatlar bireyin sosyal hayatına da tesir eder. Asırlar boyunca köklü bir medeniyete sahip olan Osmanlı toplumu, Batı dünyasına kapılarını açtıktan sonra sahip olduğu kültürel değerlerde değişimler meydana gelir. Tanzimat Fermanı ile siyasi alanlarla görülen batılılaşma hareketinin etkileri sosyal hayatı etkiler. "Abdülmeccid Han'ın zamanında ilan edilen Gülhane Hattı ile (3 Teşrinisani 1839, Pazar günü) cemiyet hayatında yeni bir devir başlar. Onunla imparatorluk, asırlar içinde yaşadığı bir medeniyet dairesinden çıkarak, mücadele hâlinde bulunduğu başka bir medeniyetin dairesine girdiğini ilan ediyor, onun değerlerini açıkça kabul ediyordu" (Tanpınar, 2020: 137). Tanzimat Ferman'ı ile birlikte toplumsal hayatta meydana gelen değişim edebi eserlerin muhtevasını etkilemesinin yanı sıra sanatçıların bakış açısını da değiştirmiştir. Batı etkisiyle eserler kaleme alan yazarların yanı sıra devletin köklü kültür yapısına bağlı kalarak, geleneksel değerlerin korunması gerektiğini savunan yazarlar da görülür. Tanzimat döneminde hikâye formatında yazılan eserler Batı'dan alınan özelliklerle yeni bir biçim kazanır. "Tanzimat yıllarında Batı'ya yöneliş, beraberinde Batılı anlamda düşünüş tarzını getirir. Bunun da temelinde akılcılık ve gerçeklik yatar. Artık çoğu masal unsurlarıyla örülü, muhayyel mekân ve zaman tasavvuruna sahip Doğu hikâyeleri yavaş yavaş yerini daha gerçekçi hikâyelere bırakır" (Korkmaz, 2014: 58). Tanzimat ile birlikte hikâye türünün muhtevası düşsel özelliklerden uzaklaşarak, kaynağını gerçek hayattaki olaylardan almaya başlar. Bu dönemde birçok eser kaleme alan Ahmet Midhat Efendi hikâyelerinde toplumsal hayatın gerçeklerini anlatır. Tanzimat döneminde din ve inanç unsurlarını çağdaşları arasında en fazla kullanan yazar olarak dikkati çeker. O, batılı hikâye tekniği ile Osmanlı'nın kültürel değerlerini birleştirmeyi amaç edinirken hikâyelerinde batılılaşmanın geleneksel Türk

toplumunda yarattığı yanlış algıyı eleştirel bir üslupla ele alır. Bazı hikâyelerinde din olgusunun evrensel boyutta insan hayatındaki mahiyetini anlatır. Ahmet Midhat Efendi toplumun değişen hayatını hikâyelerinde kahramanların diyalektik konuşmalarıyla aktarır. Toplumunu bilinçlendirmek amaçlı yalın bir dille yazdığı eserler, geleneksel dini değerlerin Batılılaşmanın tesiriyle nasıl değiştiğini vurgular. Türk toplumunda dinin bireyle olan ilişkisini İslam diniyle aktarırken Avrupa'daki insanların on dokuzuncu yüzyılda Hıristiyanlık dinine bakışını da irdeler. "A. Midhat'ın dinler tarihçiliği yanında tebarüz eden hususiyetleri dikkate değerdir. Zira o, dinlerin tarihsel gelişimini ele alırken sosyolojik değerlendirmelerde bulunur; inancın anlamını ve içsel boyutlarını incelerken psikolojik yorumlarını serdedir. Bu anlamda A. Midhat'ı, din sosyolojisi ve din psikolojisi alanındaki düşünceleriyle de değerlendirmek gerekir" (Gül, 2022: 759). Tanzimat aydınının inanç esasları noktasında yaşadığı buhranın, halk arasındaki yansımaları hikâyelerinde dini değerlere bağlı kahramanlar ve Batı etkisinde kalanların arasında geçen diyaloglarla okura aktarmıştır. "Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nin bir Osmanlı üst kimliği oluşturma yolundaki çabalarına en fazla yakın duran romancı Ahmet Midhat Efendi'dir. Yazdığı çok sayıdaki romanda Osmanlı Devleti'nin çok dinli yapısını yansıtan Ahmet Midhat Efendi, bunu bir çeşitlilik olarak görmüş ve bütün bu unsurları Osmanlı üst kimliğinin zenginliği olarak göstermiştir. Fakat zaman zaman onun da kendi Müslüman/Türk kimliğini ön plana çıkardığı görülür" (Gökçek, 2020: 176). Ahmet Midhat Efendi kaleme aldığı hikâye ve romanlarında din ve inanç sistemleri üzerinde durmuştur.

Dinin toplum üzerindeki etkisinin yanı sıra toplumun yaşam koşulları ve bakış açısı da dinlerin üzerinde etkisini gösterir. İkisi arasında görülen diyalektik yapı Tanzimat ile birlikte Osmanlı toplumunun İslâm inancı üzerindeki etkisi görülür. Ahmet Midhat Efendi batılılaşma ile birlikte gerçek hayatta görülen mirasyedi tipler, alafranga adetler ve giyim kuşamda meydana gelen değişimlerin geleneksel Osmanlı kültüründe yarattığı zedelenmeyi de hikâyelerinde okura iletir.

Ahlaki Değerler Eğitimi ve Kilise

Kilise "birini dışarıya çağırarak, toplantıya davet etmek, toplamak" anlamındaki Grekçe ek-kaleo fiilinden türetilen ve "topluluk" mânasına gelen ekklesia tabirinden gelmektedir. Modern Batı dillerinde kilise karşılığında eglise (Fr.), church (İng.) kelimeleri kullanılmaktadır. Arapça karşılığı ise kenîsedir" (Aydın, 2022: 11). Hıristiyan dinine mensup toplumların ibadetlerini yaptıkları kiliseye yüzyıllar içerisinde farklı misyonlar yüklenmiştir. Tanzimat döneminde yazılan bazı hikâyelerde kilise eğitiminin önemi vurgulanırken bazılarında ise kiliseye ve Hıristiyan din adamlarına karşı olan güvensizlik anlatılmıştır. Ahmet Midhat Efendi'nin farklı hikâyelerinde her iki unsuru da çeşitli şekillerde ele aldığı görülmektedir. O, hikâyelerinde değişen Osmanlı toplumun yanı sıra Hıristiyan toplumlarında da din ve dini mekânlara bakışı anlatır. Kilise eğitiminin toplum içerisindeki önemini *Ana-Kız* hikâyesinde vurgular.

Ahmet Midhat Efendi, *Letâif-i Rivayat* serisinde bulunan *Ana-Kız* hikâyesini, Avrupa gazetelerinde okuduğu bir haberden ilham alarak kaleme almıştır. Hikâyede Hıristiyan bir ailenin hayat serüveni anlatılırken, ahlaki değerler çerçevesinde birey toplum yapısı ele alınır. Luiz, kiliseden din eğitimi alma yaşına geldiğinde Nasraniyet kilisesinin önemi açıklanır. Kilisenin çocuklara verdiği ahlaki eğitim, hayatlarının sonraki evrelerinde toplum içerisinde inandıkları dinin buyruklarına bağlı olarak yaşamalarını sağlar. Din, toplum içerisinde güzel ve doğru ahlak kaidelerinin koruyup devam ettirenken Ahmet Midhat Efendi hikâyelerinde İslâm dininin yanı sıra Hıristiyanlık ve Yahudilik dinlerine yer verdiği için Tanzimat döneminde üç dine mensup olan bireylerin toplumdaki yeri hakkında bilgi verir. Hikâyelerde Hıristiyanlık dininin değer yargılarına bağlı kalan kahramanların bir kısmı kötü tipler olarak tasvir edilse de çoğunlukla ibadetlerine bağlı ve toplum içerisinde ahlaki değerlerine önem veren kişilerdir. *Ana-Kız* hikâyesinde Jermen Valide, Luiz'in kilise eğitimi alması için verdiği mücadele Hıristiyanlık dininin birey üzerindeki etkisini gösterir. Hikâyede Luiz'in dini eğitimi hakkında bilgi verildikten sonra, Paris'te yaygın olan Nasraniyet inancı açıklanır. "*Nasraniyette evamir-i aşere derler on emir vardır ki ahlâk-ı beşeriyenin tashih ve ikmalî için hakikaten pek güzel şeyler olduklarından ahlâkiyum dahi bunları kitaplarına yazmışlardır. İşte bunları kilise kitaplarının tabirâtı vechle ber-vech-i atî aynen yazıyoruz. Evvelâ yalnız İlâhî vahide ibadet edeceksin. Saniyen o ilâh-ı vahidin namına yalan yere yemin etmeyeceksin. Salisen Pazar günleri tatil-i işgal eyleyeceksin*" (s.836). Hikâyede din ve inanç olgusunun hayat üzerindeki etkisi, Nasraniyet inancına bağlı olan insanlar üzerinden örneklendirilmiştir. Din ve toplum ilişkisi bağlamında On Emir, toplumsal hayatı düzenleyici kurallar olduğu için kilise eğitimi

esnasında kullanılan kitaplarda da izah edilir. Birey inandığı dinin gerekliliklerine yalnız kendi hayatı için değil çevresinde bulunan insanlar için de bağlı kalır. “Bir insanın kendi dini bağlılığının sonucu ve etkisi olarak ne yapması gerektiğine ilişkin beklentiler, belli davranış tarzlarından kaçınmayı ve diğer davranış tarzlarına aktif olarak katılmayı kapsar. Hıristiyanlıktaki on emirde olduğu gibi, bütün dinlerde ‘yapmalısın ve yapmamalısın’ şeklinde emiler vardır” (Glock, çev. Köktaş, 2007: 268)¹. Dini emir ve yasakların sosyal hayat ve eğitimin üzerindeki etkisi Ana-Kız hikâyesinin olay örgüsünün zeminini teşkil etmektedir. Hıristiyan bir ailede dünyaya gelen Luiz annesi tarafından terk edildikten sonra ninesi tarafından büyütülür. Luiz, kilise eğitimini alacak yaşa geldiğinde Paris’te Hıristiyanlık dininin toplumla ilişkisi “on emir” üzerinden ele alınır.

Kilisenin Toplumsal İşlevi

Ahmet Midhat Efendi’nin *Çifte İntikam* hikâyesinde de kilisenin toplumdaki yerine vurgu yapılır. Kilise ibadethane olarak kullanılmasının yanı sıra çeşitli şekillerde toplumu bir arada tutan mekân olarak anlatılır. Margrit doğduktan kısa bir süre sonra annesini kaybedince babası Lotis tarafından büyütülür. Köyde yaşlılarından farklı bir şekilde büyüyen Margrit on sekiz yaşına geldiğinde kilisenin etkisine girmeye başlar.

Dini ibadetlerin insanların üzerindeki tesiri, günlük hayattaki sosyal hayatı etkilediği gibi ibadetlerin, ortak alanda yapılması toplum arasındaki etkileşimi artırır. Margrit yaşlılarından farklı bir şekilde giyindiğini ve davrandığını, kiliseye ibadet etmeye gelen köylü kadınların aracılığıyla fark eder. Hikâyenin devamında köy halkının, kiliseye ibadet etme dışında neden gittiği anlatılır. “Zira köye devamı kilisede ibadet için değildir. Belki kiliseye girilip çıkılır hatta derenunda ibadet bile edilir iken akşamüzeri ‘hotbuva’ denilen zurna veyahut bir nev’ gayda ile çalınacak kadrillerde kim kimin raks-ı refiki olacağını tayin etmek gençlerin mutadı olmağa Margrit dahi raks için bir veya birkaç refik ile bağdaşmak maksadı üzerine kiliseye giderdi” (s.504). Din mi toplumu etkiler ya da toplum mu dinden etkilenir gibi sorular kilisede toplanan köy halkının tutumuyla cevaplanır.

Ahmet Midhat Efendi’nin ibadetlerin yapıldığı mekânların, toplum içerisindeki mahiyetine değindiği bir diğer eser ise *Diplomalı Kız* adlı hikâyesidir. *Diplomalı Kız* eserinde Jean ve Polini tanıştıktan bir müddet sonra eski eğlencelerini terk edip, kilisede yapılan ibadete katılırlar. Kilisenin toplumdaki işlevi iki kahramanın hayatında yarattığı etkiyle paylaşılırken, on dokuzuncu yüzyılda Paris’teki toplumun nazarında, kilisenin sahip olduğu algı da okuyucuya aktarılır. Kilisenin toplum üzerindeki etkisi iki farklı şekilde ele alınır. “Hatta o zamana kadar kilisenin semtine uğramazlarken şimdi sık sık kiliseye gitmeye başladılar. O zamana kadar neden kilisenin semtine uğrasınlar? Paris’te kiliseye kimin itikadı, hürmeti kalmış ki? Kiliseye yalnız iki sınıf halk giderdi. Birisi mensup oldukları politika fırkasını papaz takımına meyilli olan kibar sınıfı ki, bunlar kiliseye devam ile kendi siyasi mesleklerini bu şekilde takviye etmiş olurlardı. Diğerleri kilisenin sadakalarına, yardımlarına muhtaç olan gizli fukara ki bunlar gitmezlerse yiyecekleri kesilir” (s.16-17). Dini ibadetlerin yapıldığı yerlerle ilgilenen insanların gayeleri hikâyedeki kahramanlar aracılığıyla okura aktarılır. Kilise, Hıristiyan toplumunda dini değerlere bağlı ve yüksek mevkilerde bulunan insanlar ve yardıma muhtaç olanların, hayatlarını sürdürmeleri için gerekli ihtiyaçların karşılandığı mekân işlevindedir. Hıristiyanlık dininde ibadet mekânı olan kilisenin toplumdaki yeri *İki Hud’akâr* hikâyesinde de benzer şekilde ele alınır.

İki Hud’akâr hikâyesinde Vikont Şarl, Paris’te asilzade sınıfına mensup bir ailenin ferdidir. Şarl’ın babası ticaretle uğraştığı içi oğlunun eğitimine zaman ayıramaz. Oğlunu eğitmeleri için küçük yaşta kilisenin Cizvit papazlarına teslim eder. Şarl küçükken papazlardan aldığı dini eğitimden dolayı çevresinden bağımsız bir şekilde davranır. Şarl’ın genç yaşta kiliseye gidip ibadet etmesi babasını rahatsız eder. Çünkü onun nazarında genç yaşlarda birisinin kiliseye gitmesi için farklı sebeplerin olması gerekmektedir. “Ey genç kibar! Bakalım bugün neler yaptın? Suali üzerine kiliseye gittiğini söylemiş idi. Vay babasındaki hiddet! Hiç kibar, efkâr-ı cedide sahibi şık olan bir genç kiliseye gider mi? Kiliseye gidilecek günler dostlardan birisinin münakehesi, vaftizi veyahut cenazesi gibi bazı merasim münasebetiyle vukua gelebilir imiş... Kiliseye ibadet için gitmek ise ya efkâr-ı itika ve mahdude sahibi olanlar veyahut kilise müdaviminini teşvik için vakf edilen sadaka aylıklarına muhtaç bulunanlar için olabilir imiş” (s.708). Hıristiyan olan kahramanların hayatlarında dinin etkisi ve bireyin nazarında dini mekânların yeri, baba-

¹M. Emin Köktaş. “Dindarlığın Boyutları Üzerine” adlı makaleyi Almancadan çevirmiştir. Makalenin aslı için Ch. Y. Glock. “On the Study of Religious Commitment”, Religious Education. juli-August 1962. bkz.

oğul arasında geçen diyalog ile verilmiştir. Dinin sosyal hayatla bağlantısının anlatıldığı bir diğer durum ise Şarl ve Sesil'in tanışıp evlendikten sonra birlikte geçirdikleri dönem ile anlatılır. Şarl ve Sesil evlendikten sonra birlikte Katolik ve Protestan kiliselerinde düzenlenen yortu günlerine katılıp ibadetlerini eğlenerek yaparlar. "Bunların bir eğlencesi de ibadet oldu. Kendileri Katolik mezhebinden bulunarak etrafta, civarda, nerede Katolik kilisesi var ise her yortu münasebetiyle gidip âlâ müzikaya terdifen okunan duaları istima eyledikleri gibi Protestan kiliselerine de giderek en talâkatli Protestan papazlarının icra eyledikleri vaaz ve nasihatleri istomadna dahi mütelezziz oluyorlar idi" (s.725). Şarl ve Sesil'in evlendikten sonra daha düzenli bir hayat sürdürürler. İkisinin hayatını etkileyen unsurlardan birisi de inandıkları din olmuştur. Toplumun din ve inanç algısının temeli bireye dayanmaktadır. Bireysel olarak sahip olunan benzer düşünceler ve inançlar toplum-birey arasındaki diyalojik yapıyı oluşturur. Toplumun dinle etkileşimi din sosyolojisinin konusu olduğu gibi tarih boyunca edebi eserlerin içeriğini etkileyen unsurlardan biriside din olmuştur. Tanzimat döneminde Ahmet Midhat Efendi'nin yazmış olduğu hikâyelerde toplumun nazarında dinin yeri ve dinin insanlar üzerindeki etkisi önemli bir yer tutmaktadır. Ahmet Midhat Efendi, Avrupa'da yayılan din karşıtı düşüncelerini anlattığı gibi muhafazakâr ve dini hassasiyetlere sahip Hıristiyanların da olduğunu vurgular.²

İbadethane Olarak Cami ve Toplum

Dini ibadetlerin yapıldığı ve toplumda manevi olarak anlam ifade eden birçok mekân vardır. İslam dininde Müslümanların namaz ibadetini yerine getirdikleri mekân olan camiler toplum içerisinde önem arz eden mekânlardan birisidir. Cami "Arapça cem 'toplantı' den alınmıştır. Müslümanların ibadet yeri anlamına gelir. Kilise, sinagog veya havra karşılığındadır. Cami terimi Türkçeye mahsustur" (Cilacı, 2001: 72). Farklı dinlerde olduğu gibi Müslümanların toplu olarak ibadetlerini ettikleri merkezlerden olan cami insanlar arasındaki etkileşimi sağlar. Günlük ibadetlerin yanı sıra dini bayramlar ve özel günlerde bir araya gelinen mekân olmaları açısından toplum içerisinde kültürel değerlerin taşıyıcısı olan camilere İslam dininde manevi bir misyon yüklenir. Ahmet Mithat Efendi'nin yazdığı hikâyelerde kiliseye göre cami kavramı az kullanılmış olsa da toplum içerisinde ibadethane olarak *Çingene* hikâyesinde mahiyetine vurgu yapılmıştır.

Ahmet Midhat Efendi'nin *Letaif-i Rivayat* serisinde yer alan *Çingeneler* hikâyesinde cami Müslümanların namaz ibadetini yaptıkları mekân olarak tasvir edilir. Hikâyede topluluk olarak bilinen Çingenelerin inançları üzerinde durularak semavi dinlerin toplumsal hayattaki yeri anlatılır. Şems Hikmet çingeneler hakkında bilgi verirken toplumdaki ön yargılara rağmen bazı çingenelerin camiye gidip namaz kıldıklarını Selimcan'a söyleyip İslâm dini ile ilişkilerini izah eder. Selimcan ise Çingeneler hakkında toplumdaki düşünceleri belirtip Hıristiyanlık dinine bağlı olarak bir hayat yaşadıklarını savunur. İki kahramanın düşünceleri birbirinden farklı olsa da inanma ihtiyacından doğan ibadetleri yerine getirme noktasında birlik vardır. İnsanların hayat koşullarından kaynaklanan dini inançları farklılık gösterse de inandıkları dinin ibadetlerini yapmak için gittiği mekânlar bulunur. Hikâyede Şems Hikmet İslâm dinine bağlı olan Çingenelerin düşüncelerini aktaran kahraman olarak şunları ifade eder:

"Hâlbuki Çingeneler İslâmiyet davasındadırlar. Bir kısmı nasraniyete karip ise de diğer kısmı Müslüman ismi ile tesmiye olurlar. İmamları vardır. Camiye giderler. Namaz kılıp oruç tutarlar. Aralarında haccetmiş adamlar bile vardır diyorlar.

-Bu hâlde Müslümandırlar. (s.453).

Hikâyenin muhtevasında yaşantılarıyla farklılık gösteren Çingenelerin ibadetle olan ilişkileri anlatılırken cami kavramı kullanılır. İslamiyet'e bağlı olan toplumlarda toplu olarak ibadetlerin yapıldığı mekân olması nedeniyle cami sosyokültürel bir değer taşımaktadır.

SONUÇ

Tarih boyunca insanlığın bir parçası hâline gelen din ve inanç unsurları toplumsal hayatın temelini oluşturmaktadır. İnsanın varoluşundan kaynaklanan inanma ihtiyacı bireysel hayatı belirli bir düzene kavuştururken bir arada yaşayan insanların varlıklarını sürdürmelerini sağlar. Ortak değer ve kaidelere mensup olan insanların aynı inanç noktasında bir araya gelmeleri birey-toplum arasındaki diyalojik yapıyı oluşturur. Dinin sosyal hayat üzerinde etkisi olduğu gibi insanların da zaman içerisinde dinlere

²Orhan Okay, (2008), Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi, Dergâh Yayınları. (s.310-311) Bkz.

etkisi olmuştur. Din sosyolojisi, insanlık tarihinde bireysel inanma ihtiyacından doğan din kavramının toplumsal hayatla bağlantısını ele alırken dinlerin, dini mekânların, dini kaidelerin ve dini yapılanmaların toplumdaki işlevi yahut toplumun bunların karşısındaki tutumunu inceler. Din sosyolojisi insanın konu alan bilimlerle bağlantılı olduğu için edebi eserlerin muhtevasını da etkilemiştir.

Türk edebiyatının farklı evrelerinde din ve inanç kavramları birçok edebi eserde ele alınmıştır. Batılılaşma ile birlikte değişen toplumsal hayat dini inanışları ve dini mekânlara olan bakışı da etkilemiştir. Tanzimat döneminde, Osmanlı devletinin Batı ile etkileşiminden kaynaklanan değişen sosyal ortam edebi eserlerin muhtevasına da yansır. Batılılaşmanın toplumsal hayat üzerinde yarattığı değişim inanç ve din unsurlarının bireyle bağlantısını etkilemiştir. Ahmet Midhat Efendi, dini değerlerin birey ve toplum nazarındaki yerini hikâyelerinde farklı şekillerde kullanarak, olay ve durumların yanı sıra din-insan-toplum üçgeniyle, dini yapılanmaları ve mekânları insanın mana âlemiyle birleştirerek yorumlar. *Ana-Kız* hikâyesinde dini eğitimin, bireysel öneminin yanı sıra insanlar arasındaki dinin oluşturduğu bağın etkisi konu edilir. *Çifte İntikam*, *Diplomalı Kız* ve *İki Hud'akâr* hikâyelerinde, dini ibadetlerin yapıldığı mekânların, toplum nazarındaki yeri hikâyelerde yaşanan olaylar ve karşılaşılan durumlarla verilmiştir. *Çingene* hikâyesinde ise var olan bir topluluğun dine bakışı ele alınarak ibadetlerin insan üzerindeki etkisi vurgulanır. Dinin kişisel ahlak gelişimdeki yeri inançlı kahramanların ibadete ve ibadethanelere verdiği önemle anlatılır. Ahmet Midhat Efendi, inanç noktasında zayıf olan tiplerle de dini mekânları ve din adamlarının toplumunda kaybettiği itibar kaybını eleştirir. Onun hikâyelerinde din ile insan ilişkisinin olmasının yanı sıra, semavi dinlerin farklı toplumlarda sahip oldukları algının yer aldığı görülür.

KAYNAKÇA

- Ahmet Midhat Efendi. (2001). *Letaif-i Rivayat* (F. Gökçek ve S. Çağın, Hrz.). Çağrı Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi. (2022). *Diplomalı Kız* (K. Timur, Sad.). Tema Yayınları.
- Aktay, Y. ve Köktaş, M. E. (2007). *Din Sosyolojisi*. Vadi Yayınları.
- Akyüz, K. (2000). *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*. İnkılâp Kitabevi.
- Aydın, M. (2002). Kilise. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 26, ss.11-14). TDV Yayınları.
- Bati, A. (2024). *Tanzimat Dönemi Hikâyelerinde Din ve İnanç Algısı*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Challaye, F. (1998). *Dinler Tarihi* (S. Tiryakioğlu Çev.). Varlık Yayınları.
- Cilacı, O. (2001). *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*. Damla Yayınevi.
- Gökçek, F. (2020). *Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar*. Dergâh Yayınları.
- Gül, A. (2022). Ahmet Mithat Efendi'nin Dinler Tarihi Kitabı Üzerine Bazı Tespitler. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.9(2) 753-781.
- Kahraman, A. (1999). *Mukayeseli Dinler Tarihi*. Marifet Yayınları.
- Korkmaz, R. (2014). *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı (1839-2000)*. Grafiker Yayınları.
- Mardin, Ş. (1993). *Din ve İdooloji*. İletişim Yayınları.
- Okay, O. (2008). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2020). *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı*. Dergâh Yayınları.
- Taplamacıoğlu, M. (1983). *Din Sosyolojisi*. Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları.
- Timur, K. (2009). Tanzimat Dönemi Türk Romanında Din Duygusu ve İnançlar. *Turkish Studies International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 4 (1), 2090-2125.

Topçu, N. (2001). *Sosyoloji*. Dergâh Yayınları.